

4) бытавая і гаспадарчая лексіка: *келихъ, лениухъ, лихтаръ, горнецъ; занкелъ, ботъ, хуста, штола, баволна; жакгелъ, мары*.

5) лексіка, якая характарызуе раслінны і жывёльны свет: *гиништъ, дромедаръ, мулъ, левартъ; алоесъ, балсамъ, цибуля*.

Многія запазычаныя словы, асабліва калі яны патрабуюць тлумачэння, ужываюцца паралельна са словамі ўласнымі: апостата альбо, одшчепенець, гадка альбо вестъ, келихъ альбо чаша, коллегиумъ альбо собрание, тарча альбо шчытъ, цесаръ альбо король. Сустрэкаюцца выпадкі адваротныя: зборъ альбо рада, волость альбо моць, злодей альбо лотръ, парусъ альбо жакгелъ, або: игуменъ альбо приоръ, азбука альбо пісьмо. Адзначаны выпадкі размежавання значэнняў запазычанага і ўласнага слова: *валка* ўжываецца ў значэнні 'бойка, вайна', *война* — толькі ў значэнні 'войска'.

Асаблівасцю помніка з'яўляецца наяўнасць у ім экзатызмаў (*солданъ, дромедаръ, мулъ, гиништъ, бабиния*) і вялікай колькасці варварызмаў (яблока тамъ *араза* зовут; іже сут оу них дома опришне ихже тамо *алхам* зовут; гелена... две красне цркви убудовала, которе слава на вышнихъ везвела, по латине *кглориа инъ эксцельсисъ* зовут; уси поют оную антифону по латынски *гекстъ диесъ гекъ естъ диес фецит доли-нус*), што садзейнічае стварэнню больш выразнай і нагляднай карціны жыцця розных народаў.

Многія запазычаныя словы, што сустрэкаюцца ў зборніку, былі цалкам адаптаваны і пісьмовай мовай, і народнымі гаворкамі, яны дайшлі да нашага часу і зараз не ўспрымаюцца як іншамовныя: *бавоўна, бот, дах, ланцуг, ліхтар, моц, крыж, скарб, бачыць, будаваць, мусіць, абяцаць, дасканалы, пэўны, моцны, шляхетны* і г. д. Гэтыя словы разам з многімі іншымі зараз складаюць спецыфіку беларускай мовы. Аднак і тыя адзначаныя ў помніку запазычанні, што не сталі здабыткам сучаснай літаратурнай мовы і народных гавораў, шырока ўжываліся ў пісьмовай мове XVI—XVII стст. у адрозненне, напрыклад, ад многіх чэхізмаў Скарыны.

Такім чынам, мова зборніка канца XV ст. адлюстравала новую сітуацыю, якая была выклікана гаспадарчымі, палітычнымі і культурнымі зменамі і патрабавала спалучэння традыцыйных спосабаў літаратурнага выказвання з новымі нават у такіх кансерватыўных па форме відах беларускага пісьменства як рэлігійная літаратура.

¹ Жураўскі А. І. Гісторыя беларускай літаратурнай мовы: У 2 т. Мн., 1967. Т. 1. С. 112.

² Там жа. С. 109.

³ Гл.: Гістарычная лексікалогія беларускай мовы. Мн., 1970. С. 131.

А. Г. ЛУКАШАНЕЦ

СЛОВАЎТВАРЭННЕ НАЗОЎНІКАЎ У БЕЛАРУСКІХ САЦЫЯЛЬНЫХ ДЫАЛЕКТАХ

Даследаванне сацыяльных дыялектаў у Беларусі зараз толькі пачынаецца¹, нягледзячы на тое, што сістэмнае апісанне іх мае вялікае тэарэтычнае і практычнае значэнне. Вывучэнне беларускай мовы, як і любой іншай, было б няпоўным без вывучэння жывога народнага маўлення, у тым ліку — і сацыяльных дыялектаў, якія з'яўляюцца адной з крыніц папаўнення лексікі літаратурнай мовы.

Прыцягвае ўвагу і адзін з відаў беларускіх сацыяльных дыялектаў мінулага — умоўныя мовы вандроўных рамеснікаў і гандляроў, жабракоў. Нямала пісьмовых сведчанняў аб гэтых мовах знаходзіцца ў працах дарэвалюцыйных этнографаў, філолагаў і чакае сучаснага тэарэтычнага асэнсавання.

Гэты артыкул прысвечаны толькі аднаму аспекту вывучэння ўмоўных моў Беларусі: словаўтварэнню назоўнікаў. Фактычны матэрыял узяты з трох даволі аб'ёмных лексіконаў: мовы жабракоў мястэчка Семежава Слуцкага уезда Мінскай губерні; так званага «катрушніцкага лемезеня» — умоўнай мовы дрыбінскіх шапавалаў Магілёўскай губерні; «любэцкага лементу» — мовы жабракоў Магілёўскай губерні². Гэтыя

ўмоўныя мовы з'яўляюцца, па сутнасці, варыянтамі адзінага сацыяльнага дыялекта, што і дае падставы разглядаць іх лексіку ў сукупнасці.

Пры вывучэнні словаўтварэння ў сацыяльных дыялектах даследчык непазбежна сустракаецца з цяжкасцямі, якія часткова характэрны і для літаратурнай мовы, а часткова з'яўляюцца спецыфічнымі менавіта для ўмоўных моў.

Перш за ўсё, вывучэнне дэрывацыі ў сацыяльных дыялектах абцяжарваецца вялікай колькасцю варыянтаў утваральных і вытворных слоў: *коврей* «пан» — *ковраиха* // *ковреиха* «пані»; *варнак* // *вурнак* «певень» — *варнатка* // *вурнатка* «курыца» (тут і далей захоўваюцца напісанні збіральнікаў сацыяльных дыялектаў). Аднак найбольш складанымі выпадкамі трэба лічыць наяўнасць у аднаго і таго ж слова і варыянтаў, і вытворных, у выніку чаго ўзнікае цэлае «словаўтваральна-варыянтнае гняздо»: *бодабка* // *бодавищица* «іголка» — *бодабщик* // *бодавищик* «кравец» — *бодавчить* «шыць». У такіх «гнёздах» застаецца нявысветленым напрамак вытворнасці.

З другога боку, амаль кожны сацыяльны дыялект характарызуецца так званай «дэрывацыйнай недастатковасцю», якая заключаецца ў адсутнасці ў пэўным сацыяльным дыялекце ўтваральнага слова пры яго гіпатэтычнай рэканструкцыі ці наяўнасці ў іншых варыянтах сацыяльнага дыялекта. Напрыклад, у катрушніцкім лемезені ёсць невытворнае слова *ашпорка* «пшаніца»; у любецкім леменце знаходзім і лексему *вошпар* «булка, белы хлеб», г. зн. утваральнае слова для лексемы *ашпорка*. Тое самае: *настызники* «штаны» у мове семежаўскіх жабракоў і *стыга* «ніжняя частка спіны» у любецкім леменце. У гэтым артыкуле словаўтваральныя пары разглядаюцца строга ў межах данай падсістэмы ўмоўных моў (так сама, як пры вызначэнні вытворнасці слова ў літаратурнай мове не прыцягваюцца даныя ні тэрытарыяльных дыялектаў, ні гісторыі мовы).

Разгляд адносінаў вытворнасці ва ўмоўных мовах абцяжарваецца і наяўнасцю фанетычных «скажэнняў» утваральных ці вытворных слоў. Так, напрыклад, у мове семежаўскіх жабракоў цяжка ўстанавіць адносіны вытворнасці паміж словамі *галосьць* «соль» і *гарусник* «селядзец» (параўн. у катрушніцкім лемезені *галосьць* «соль» — *галастник* «селядзец»).

Цяжка вызначаецца і чляннасць некаторых слоў. Які, напрыклад, статус маюць фармальныя адзінкі *-к-*, *-овк-* у невытворных варыянтах *багровка* // *багрылка* «верад» у любецкім леменце? Відаць, іх зручней лічыць субморфамі, г. зн. адзінкамі несловаўтваральнага ўзроўня.

Нарэшце, толькі пры даследаванні ўмоўных моў узнікаюць цяжкасці ў размежаванні вытворных слоў і слоў, што ўтвораны рознымі прыёмамі фанетычнай маскіроўкі³. Так, у катрушніцкім лемезені ёсць пары *шукунец* «купец» — *шукунчиха* «купчыха», *шустянин* «мешчанін» — *шустянка* «мяшчанка» і інш. Зразумела, што першыя словы такіх пар утвораны з дапамогай фанетычнай маскіроўкі (дабаўлены склад *шу-* без наступных скажэнняў слова ці са скажэннямі, як у другім выпадку).

Асноўныя спосабы стварэння аргатызмаў (слоў умоўных моў) — гэта фанетычная маскіроўка, семантычны перанос, стварэнне ўстойлівых словазлучэнняў і ўласна дэрывацыя. У даследаваных умоўных мовах лексем, што ўтвораны апошнім спосабам, 21—24 % аб'ёму слоўніка. Словы ўтвараюцца як ад аргатызмаў («унутрыаргатычная» дэрывацыя), так і ад агульналітаратурных слоў («пазааргатычная» дэрывацыя), прычым ва ўмоўных мовах першых выпадкаў значна больш.

Найбольш развіты ва ўмоўных мовах спосаб словаўтварэння назоўнікаў — суфіксацыя. Гэтым спосабам утвораны 251 назоўнік (87,5 % вытворных назоўнікаў). Пры гэтым найбольш часта выкарыстоўваюцца суфіксы *-нік-*, *-к-а*, *-ніц-а*, *-ні-е* // *-енн-е* (*-энн-е*). Вытворныя з суфіксам *-нік-*, напрыклад, складаюць наступныя тыпы:

аддзеяслоўныя ўтварэнні, якія абазначаюць «прадмет, які выконвае дзеянне ці прызначаны для яго ажыццяўлення»: *жуклеить* «каваць» — *жуклейник* «малаток», *судолить* «судзіць» — *судолик* «суд»;

адназоўнікавыя найменні, якія называюць: а) «асоб па іх адносінах да таго, што абазначана ўтваральным словам»: *вобут* «абутак» — *вобутник* «шавец», *лоскаць* «палатно» — *ласкотник* «ткач»; б) «прадметы па

іх адносінах да таго, што названа ўтваральнай асновай»: *гардэмаха* «гарэлка» — *гардэмашнік* «вінакурня».

Утварэнне аргатызмаў з суфіксам *-ніц-а* таксама ў асноўным адпавядае словаўтваральным тыпам літаратурнай мовы. Гэта: 1) адназоўнікавыя назоўнікі са значэннем «прадмет, які мае якія-небудзь адносіны да таго, што названа ўтваральным словам»: *кумер* «аршын» — *кумерніца* «вярста», *вошпар* «булка» — *вошпорніца* «пшаніца» (параўн. *мыла* — *мыльніца*); 2) назоўнікі са значэннем асобы жаночага полу, якія ўтвораны ад адпаведных назваў асоб мужчынскага полу: *укорнік* «настаўнік» — *укорніца* «настаўніца» (параўн. *абраннік* — *абранніца*); 3) аддзяслоўныя найменні прадметаў, прызначаных для выканання дзеяння, названага ўтваральным словам: *куловат* «біць» — *кулованніца* «ружжо» (параўн. *даіць* — *дайніца*).

Назоўнікі з суфіксамі *-нн-е*, *-енн-е* (*-энн-е*) ўтвараюцца ад дзеясловаў і маюць дакладна тыя ж значэнні, што і ў літаратурнай мове: 1) «прадмет, які характарызуецца дзеяннем, названым утваральным словам»: *репсат* «пісачь» — *репсане* «пісьмо» (параўн. *паслаць* — *пасланне*); 2) «апрадмечанае дзеянне»: *лыхтацца* «смяяцца» — *лыхтане* «смах» (параўн. *скараціць* — *скарачэнне*).

Нарэшце, суфікс *-ка* рэалізуе ва ўмоўных мовах наступныя тыпы: 1) аддзяслоўныя назоўнікі са значэннем адцягненай працэсуальнай прыметы: *слуголіць* «служыць» — *слуголка* «свяшчэннадзейства» (параўн. *варыць* — *варка*); 2) аддзяслоўныя назоўнікі са значэннем «прадмет — носьбіт працэсуальнай прыметы»: *сепат* «глядзець» — *сепка* «вока»; *писорить* «пісачь» — *писорка* «пісьмо» (параўн. *настойваць* — *настойка*); 3) адназоўнікавыя вытворныя з мадыфікацыйным значэннем асобы жаночага полу: *ионус* «брат» — *ионуска* «сястра», *батьвил* «салдат» — *батьвилка* «салдатка» (параўн. *беларус* — *беларуска*); 4) назоўнікі, якія ўтвораны ад лічэбнікаў са значэннем «прадмет, які характарызуецца колькасцю чаго-небудзь ці нумарам, названым утваральным словам»: *декан* «дзесяць» — *дэканка* «дзсятка» (параўн. *дваццаць* — *дваццатка*). Акрамя таго, ва ўмоўных мовах вызначаецца тып, якога няма ў літаратурнай мове, — адназоўнікавыя найменні са значэннем «прадмет, звязаны з тым, што названа ўтваральным словам»: *дуляс* «агонь» — *дуляска* «запалка», *сивор* «холад» — *сиворка* «зіма».

Пры ўтварэнні аргатызмаў многія словаўтваральныя мадэлі маюць пэўныя адрозненні ў параўнанні з аналагічнымі мадэлямі літаратурнай мовы: ужываецца варыянт суфікса, не зафіксаваны ў літаратурнай мове; суфікс мае іншае значэнне; выкарыстоўваецца іншая марфаналагічная мадэль. Напрыклад, суфікс *-нік-* выступае ў слове *шкоршнік* «шавец» (ад *шкоры* «боты») у варыянце *-ошнік*; суфікс *-ун-* (*чвякша* «каза» — *чвякшун* «казёл») набывае неўласцівае яму значэнне «самец жывёлы»; у слове *калагальня* «званіца» (ад *калаган* «звон») адбылося нехарактэрнае для гэтай мадэлі усячэнне канечнай зычнай асновы ўтваральнага слова. Акрамя таго, ва ўмоўных мовах выдзяляюцца суфіксы, якіх няма ў літаратурнай мове: *-ук-* (мерхля «авечка» — *мярхлюк* «баран»), *-ох-* (*ёрый* «стары» — *ярох* «дзед, стары»), *-іс-* (*дуляцца* «гарэць» — *дулис* «агонь»), *-ман-* (*троить* «есці» — *тройман* «рот»). Два апошнія суфіксы, хутчэй за ўсё, маюць іншамоўнае паходжанне.

Толькі некалькі назоўнікаў-аргатызмаў утворана прэфіксальным, прэфіксальна-суфіксальным спосабам, шляхам чыстага складання і субстантывацый прыметнікаў. Сустрэўся толькі адзін прэфіксальны назоўнік: *сиворка* «зіма» — *подсиворка* «восень». Нязначная таксама і колькасць прэфіксальна-суфіксальных назоўнікаў: *хирка* «рука» — *нахвирник* «пярсцёнак», *трепез* «стол» — *натрепизница* «абрус», *косей* «свяшчэннік» — *подкосевич* «дзячок». Адзначан толькі адзін тып складаных слоў — з першым звязаным кампанентам *пол-* (*паў-*): *киласць* «ноч» — *пауклиосць* «поўнач». Нязначнай з'яўляецца і колькасць субстантываваных прыметнікаў; у асноўным гэта словы са значэннем асобы: *трапёлый* «малады» — *трапёлый* «хлопец».

Такім чынам, словаўтварэнне назоўнікаў ва ўмоўных мовах у цэлым адпавядае законам літаратурнай мовы: з 287 даследаваных вытворных назоўнікаў 251 складзены па мадэлях літаратурнай мовы. Аднак словаўтварэнне назоўнікаў-аргатызмаў значна бяднейшае за словаўта-

рэне літаратурных слоў. Так, з 134 суфіксаў, адзначаных у літаратурнай мове, ва ўмоўных мовах выкарыстоўваецца толькі 37, з 32 прэфіксаў — толькі адзін у прэфіксальных і сем у прэфіксальна-суфіксальных назоўніках. Гэта значыць, што застаюцца «незапатрабаванымі» ва ўмоўных мовах каля 72 % суфіксаў, 74 % прэфіксаў і 90 % мадэлей прэфіксальна-суфіксальных назоўнікаў літаратурнай мовы. Што датычыцца прадуктыўнасці тых ці іншых афіксаў, то яна ў цэлым аднолькавая ў літаратурнай мове і ўмоўных мовах. Так, 26 назоўнікаў-аргатызмаў утвораны пры дапамозе 14 непрудуктыўных суфіксаў, а 180 назоўнікаў — пры дапамозе 19 прадуктыўных суфіксаў.

¹ Гл.: Александрович С. Кравецкі жаргон // Беларусь. 1946. № 5—6. С. 87—88; Этнаграфія Беларусі. Мн., 1989; Шаповалова Л. И. К проблеме изучения условно-профессионального языка дрибинских шаповалов // Арэалогія: Праблемы і дасягненні (Тэзісы дакладаў міжнароднай навуковай канферэнцыі). Мн., 1993. С. 113—114.

² Гл.: Сцепура Ф. Русско-нищенский словарь, составленный из разговора нищих Слуцкого уезда Минской губернии местечка Семезова // Записки имп. Академии наук. СПб. 1881. Т. 37. Кн. 1. С. 188—199; Романов Е. Р. Катрушницкий лемезень. Условный язык дрибинских шаповалов // Сборник отделения русского языка и словесности имп. Академии наук. СПб, 1901. Т. 21. № 3; Романов Е. Р. Очерк быта нищих Могилевской губернии и их условный язык («любецкий лемент») // Этнографическое обозрение. 1890. № 4. Кн. 7. С. 118 і наст.

³ Гл.: Бондалетов В. Д. Типология и генезис русских аргю. Рязань, 1987.

У. Б. ЖУРАВЕЛЬ

БАЛГАРСКІ І БЕЛАРУСКІ СЛОЎНЫ НАЦІСК У СУПАСТАЎЛЯЛЬНЫМ АСПЕКЦЕ

У артыкуле адлюстраваны вынікі сінхроннага супастаўлення акцэнтных сістэм балгарскай і беларускай літаратурных моў з улікам трох асноўных характарыстык слоўнага націску: фанетычных яго параметраў, пазіцыйных асаблівасцей і функцыянальнай ролі.

Як вядома, фанетычнымі характарыстыкамі, якія вызначаюць тып слоўнага націску мовы, з'яўляюцца суадносіны трох фанетыка-акустычных прымет: сілы гука, ці інакш яго інтэнсіўнасці, вышыні асноўнага тону і працягласці гучання. Калі выдзяленне ў слове аднаго са складоў дасягаецца шляхам павелічэння інтэнсіўнасці складаўтваральнага гука, такі тып націску прынята называць сілавым, або дынамічным. Калі такое выдзяленне адбываецца з дапамогаю павелічэння вышыні асноўнага тону галоснага, то націск завецца музычным, або політанічным. Калі ж націскны склад адрозніваецца ад ненацісканога большай працягласцю гучання — гэта колькасны, або квантытатыўны націск.

Слоўны націск балгарскай і беларускай літаратурных моў традыцыйна прынята кваліфікаваць як дынамічны. Аднак у святле новых эксперыментальных і інструментальных даных такая характарыстыка патрабуе ўдакладнення.

Калі гаварыць пра балгарскую мову, то, сапраўды, у шматлікіх выпадках інтэнсіўнасць націсканога галоснага тут удвая і больш вышэй за інтэнсіўнасць ненацісканога. Так, напрыклад, па даных Д. Цілкава, сіла націсканога [а] ў слове база складае 24 дэцыбелы, а ненацісканога — 10. Розніца паміж інтэнсіўнасцю націсканога і ненацісканога [о] ў слове поводтрохратная (адпаведна 23 і 7 дэцыбелаў). Больш чым двухкратная розніца інтэнсіўнасці націсканога і ненацісканога [е] назіраецца ў слове север (18 і 7 дэцыбелаў)¹. Канешне, трэба ўлічваць адносны характар прыведзеных лічбаў, тым не менш яны з'яўляюцца, на наш погляд, дастаткова паказальнымі, таму што параўноўваюцца адны і тыя ж гукі ў межах аднаго слова. І ўсё ж параметр інтэнсіўнасці ў шэрагу выпадкаў не можа служыць асноўным паказчыкам балгарскага слоўнага націску. Перш за ўсё таму, што гукі незалежна ад таго, з'яўляюцца яны